

УЛОГА ТУРМИ У СТВАРАЊУ ПОГРАНИЧНОГ ВОЈНО-УПРАВНОГ СИСТЕМА НА ИСТОКУ ВИЗАНТИЈСКОГ ЦАРСТВА У IX И X ВЕКУ*

Током IX и X века војно-управна организација у унутрашњости Византијског царства почивала је на тематском устројству. Тематско уређење настало је из потребе да се изнова успостави власт у областима које су биле погођене најездама иновераца у VII веку. Стабилно функционисање органа управе у провинцијама, у време велике арабљанске офанзиве, није било могуће без непрестане војне заштите. С тим у вези, припадници тадашњих професионалних мобилних војних одреда бивају су трајно размештени у појединим окрузима, чиме је створен нови вид стајаће војске. Уједно, формиране су армијске области – теме, у којима су све војне јединице, установе и остали војни органи били обједињени под јединственом командом. У оквиру тема била је оформљена и мрежа нижих војно-територијалних јединица – турми.¹

Почев од IX века Цариград спроводи нове војно-управне реформе, које су, као и у случају стварања тематског устројства два столећа раније, биле у непосредној вези са променом спољнополитичких прилика. Реформе су спровођене у оквиру нове византијске политике према Арабљанима, која је подразумевала усмеравање значајних војних ресурса на источно

*Чланак је настао у оквиру рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету*, бр. 177032, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ У вези са војно-управном организацијом у унутрашњости Царства током IX и X века, cf. J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century (With a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos)*, London 1911; J. Ферлуга, *Ниже војно-административне јединице тематског уређења. Прилог изучавању тематског уређења од VII до X века*, ЗРВИ 2 (1953) 61-98; H. Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantine aux IXe-XIe siècles* (у даљем тексту: Ahrweiler, *Recherches*), *Bulletin de Correspondance hellénique* 84 (1960) 1-109 (= H. Ahrweiler, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, London 1971); *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, ed. N. Oikonomidès, Paris 1972 (у даљем тексту: *Les listes de préséance*); W. Treadgold, *Byzantium and its Army (284-1081)*, Stanford 1995; *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*, edd. Β. Βλυσίδου, Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Σ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγής, Α. Σαββίδης, Αθήνα 1998 (у даљем тексту: *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*); J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine world (565-1204)*, London 1999..

ратиште. На првом месту, долази до стварања јединствене команде над целокупном ромејском армијом. Првенство у војсци припало је средином IX века доместику схола, до тада старешини једне од престоничких тагми, што је био први ступањ у реорганизацији врховне војне команде.²

Пребацивањем тежишта византијских војних снага на источну границу, отпочео је и процес трансформације провинцијског војно-управног апарата. Такав развој водио је стварању дистинкције између унутрашњих и пограничних округа у војно-територијалној организацији.³ У овом раду биће испитан један сегмент поменуте реформе, који се тиче улоге турми у изградњи новог пограничног војно-административног система.

Турма је у тематској организацији имала двојако значење: поред војне јединице, овим појмом означаван је и територијално-управни округ унутар тема.⁴ Старешина турме – турмарх, преузео је почетком VII столећа надлежности мерарха у војној хијерархији, односно, команду над највећим формацијама унутар ромејских армија.⁵ Међутим, за разлику

² Реформе су настављене и у наредном столећу (друга половина X века), када долази до поделе функције доместика схола, у територијалном погледу, и установљења других војних дужности, са сличним надлежностима, в. Б. Крсмановић, *Потенцијал функције доместика схола (VIII-X век)*, ЗРВИ 43 (2006) 393-436 (у даљем тексту: Крсмановић, Потенцијал); eadem, *The Byzantine Province in Change (On the Threshold Between the 10th and the 11th Century)*, Belgrade – Athens 2008, 9-71 (у даљем тексту: Krsmanović, *The Byzantine Province in Change*).

³ Уједно, долази до трансформације, односно поделе великих војно-управних округа – тема, који бивају уједначени по величини и унутрашњој организацији, Ahnweiler, *Recherches*, 80. Један од разлога за то била је потреба централне власти да се у војном погледу еманципује од провинцијских намесника, смањивши им регрутни капацитет тема, Крсмановић, Потенцијал, 407.

⁴ У склопу расправе о турмама посебан феномен чине турме Федерата, Писидије, Ликаоније и Памфлије. Реч је о војним одредима који су били стационарани у унутрашњости Мале Азије, али оно што их одваја од турми тематске војске и намеће потребу да се о њима засебно расправља, јесте специфичност положаја њихових старешина у ранг-листама византијских чиновника – тактиконима – где се они налазе на издвојеном месту, независно од турмарха ромејских тема. Са посебном пажњом треба се осврнути и на турмархе који су се налазили на челу засебних етничких скупина. Реч је о турмарсима Мардаита Запада и Турака. Иако су били укључени у тематску структуру, и подређени локалним стратезима, они су успели да очувају своју етничку посебност. Различите врсте турми које се помињу у изворима, обухваћене су истраживањем које треба да резултира изработом докторске дисертације аутора овог чланка, са насловом „Ниже јединице тематског уређења у Византији (IX-XI век)“. Уједно, речено истраживање обухвата и друге ниже војно-управне јединице које се односе на тему овог чланка. У питању су бандони (топотирисије) и клисуре.

⁵ Положај мерарха VI столећа у војном устројству Царства разјашњен је на основу података Маврикијевог стратегикона, који пружа целовиту слику о командној структури византијских армија у том периоду. На челу сваке од њих налазио се стратег. Армије су у формацијском смислу биле подељене на мере, којих је по правилу било три. На челу сваке од њих налазили су се мерарси, *Das Strategikon des Maurikios*, edd. G. Dennis – E. Gamillscheg, CFHB 17, Wien 1991, 86. О мерарху у познијем периоду, в. М. Цветковић, *Мерарх у тематској организацији* (у даљем тексту: Цветковић, *Мерарх*), ЗРВИ 50 (2013) (у штампи).

од мерарховог, делокруг турмарха је био ограничен у територијалном и тактичком смислу. Потреба да се одређене области Царства заштите од спољних непријатеља резултирала је прецизном поделом територијалних надлежности унутар тема, оснивањем нижих војно-управних округа – турми, у којима су турмарси остваривали своје компетенције. Због непрестане спољне опасности, један од њихових главних задатака био је обезбеђивање територије и становништва у случају непријатељских напада.⁶ Унутар турми постојала је такође, мрежа нижих јединица – бандона, под заповедништвом комеса.

Структурна вертикала *тема – турма – бандон*, била је основно обележје класичног тематског устројства.⁷ Међутим, почетком IX века устаљује се још једна форма војно-територијалног организовања. Реч је о клисури. У питању су били посебни војни окрузи, који су обухватили граничне, стратешки важне, брдске пределе. Њиховим оснивањем формиран је погранични војни појас, који је имао значајну улогу у новој политици Царства према истоку. У доба нове агресивније политике према Арабљанима све тематске и тагматске војне јединице на истоку стављене су под јединствену врховну команду доместика схола, који је предводио офанзивне операције, док је одбрана источних граница пренета на новоформирану погранични систем клисура.⁸

Као последица офанзивније војне политике, већ током IX века долази до територијалног проширења Царства, што је условило померање пограничног војног система даље на исток, стварањем нове мреже клисура, при чему старе клисуре губе својства пограничних округа и бивају уздигнуте у ранг тема. Формирање тема на простору бивших клисура, пратила је и изградња мреже нижих тематских јединица у њима

⁶ О томе сведоче подаци војне тактике из X столећа, где аутор списка каже како се често дешавало да непријатељ нападне изненада због чега стратег не може довољно хитро да мобилише војску и заштити народ. У тим околностима стратег издаје наредбу турмарху тог региона да се брзо супротстави непријатељу, и евакуише становништво, *Three Byzantine Military Treatises*, ed. G. Denis, CFHB 25, Washington 1985, 186 (у даљем тексту: *Three Byzantine Military Treatises*); *Le traite sur la guerilla (De velitatione) de l'empereur Nicephore Phocas (963-969)*, edd. G. Dagron – H. Mihaescu, Paris 1986, 77 (у даљем тексту: *Le traite sur la guerilla*).

⁷ Ahrweiler, *Recherches*, 80.

⁸ Клисура је имала двојако значење: геоморфолошки термин, уједно и назив за војно-управни округ у склопу тематске организације. Иако се окрузи који су означавани као клисуре јављају и пре IX века, овај облик војно-административног организовања усталио се тек почетком реченог столећа. Cf. J. Ferluga, *Le clisure byzantine in Asia Minore*, ZRVI 16 (1975) 9-23; M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οι Βυζαντινές κλεισοῦρες και κλεισοῦραρχίες* (у даљем тексту: Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οι Βυζαντινές κλεισοῦρες*), Βυζαντιακά 9 (1989) 179-202. Више о византијско-арабљанским односима cf. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes I -II*, Bruxelles 1935-1968. *La dynastie d'Amorium (820-867)*, Bruxelles 1935; H. Ahrweiler, *L'Asie mineure et les invasions arabes*, *Revue Historique* 227 (1962), 1-32; R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 22, München 1976; J. Haldon – H. Kennedy, *The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands*, ZRVI 19 (1980) 79-116; W. Kaegi, *Byzantine Military Unrest 471-843: An Interpretation*, Amsterdam 1981.

– турми и бандона. Територијална експанзија условила је понављање тог процеса и у наредном столећу. Сходно томе, у хронолошком погледу, може се говорити о три генерације клисура на истоку Царства: први систем пограничних војних округа оформљен је почетком IX столећа, наредни у време владавине цара Лава VI или нешто раније, док је трећа генерација клисура створена средином X столећа.

У прву генерацију клисура убрајају се: Кападокија,⁹ Харсијанон,¹⁰ Колонеја¹¹ и Селевкија.¹² Константин Порфирогенит нас обавештава да је Кападокија некада била турма теме Анатолика, док је Харсијанон био турма Арменијака.¹³ У изворима се, око 838-842. године, помиње извесни Калист Мелисин, турмарх Колонеје,¹⁴ што упућује на закључак да је Колонеја такође била турма неке од малоазијских тема, вероватно Анатолика. Кападокија је већ пре 830. године била уздигнута у ранг теме,¹⁵ док је Харсијанон добио виши ранг око седме деценије IX столећа,¹⁶ приближно у исто време кад и Колонеја.¹⁷ Предочени примери упућују на закључак да је приликом стварања клисура и њихове реорганизације примењиван метод који је подразумевао три ступња у процесу трансформисања: *турма* – *клисура* – *тема*. Од клисура прве генерације, је Селевкија постала тема

⁹ E. W. Brooks, *Arabic Lists of the Byzantine Themes*, The Journal of Hellenic Studies 21 (1901) 75 (у даљем тексту: Brooks, *Arabic Lists*).

¹⁰ Brooks, *Arabic Lists*, 69, 75-76; Les listes de préséance, 55. Сачуван је печат клисурарха Харсијанона из IX столећа, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art IV*, edd. E. McGreer, J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington 2001, 112 (у даљем тексту: *Byzantine Seals at Dumbarton Oaks IV*). Клисурарх Харсијанона се помиње у: Theophanes Continuatus Chronographia, ed. I. Bekkeri, CSHB, Bonnae 1838, 181, 183 (у даљем тексту: Theophanes Continuatus).

¹¹ Brooks, *Arabic Lists*, 69.

¹² Brooks, *Arabic Lists*, 69. Клисурарх се помиње у: Theophanes Continuatus, 181; као и на платном списку функционера у Спису о церемонијама, *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Ceremoniis aulae byzantinae libri duo*, ed. J. J. Reiske, CSHB, Bonnae 1829, 697 (у даљем тексту: *De Ceremoniis*). Клисура Селевкија поменуто је у: *Constantino Porphyrogenito De Thematribus*, ed. A. Pertusi, Studi e Testi 160, Vaticano 1952, 77 (у даљем тексту: *De Thematribus*). Познат је и печат Константина, клисурарха Селевкије, В. П. Панченко, *Каталогъ моливдовуль*, ИРАИК 9 (1904), 367.

¹³ Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio I, ed. Gy. Moravcsik, CFHB 1, Washington 1967, 236 (у даљем тексту: DAI).

¹⁴ *Leonis grammatici Chronographia*, ed. I. Bekker, CSHB, Bonnae 1842, 224; *Сказанія о 42 аморійскихъ мученикахъ*, пр. В. Васильевскій – П. Никитинъ, С.-Петербург 1905, 27, 32-34; Турмарх Калист се помиње и у: *Книгы времения и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе*, пр. В. М. Истрин, Ленинград 1922, 805;

¹⁵ *Les listes de préséance*, 348; *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*, 262 (Σ. Λαμπάκης).

¹⁶ Икономидис сматра да је Харсијанон уздигнут у ранг теме између 863. и 873. године, *Les listes de préséance*, 348. У: *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*, 299 (Σ. Λαμπάκης) помиње се период 863-872. година. Цветковић, Мерарх, сматра да је до уздизања у ранг теме могло доћи и пре 863. године, имајући у виду податак о мерарху Махерасу у теми Харсијанон те године.

¹⁷ Колонеја постаје тема пре 863. године, *Les listes de préséance*, 349; *Η Μικρά Ασία των θεμάτων*, 322 (Ε. Κουντούρα-Γαλάκη).

у наредном столећу.¹⁸ Разлог томе треба тражити у чињеници што се ова област налазила на траси сталних арабљанских продора, па је, према томе, веома дуго задржала улогу стратешки значајног пограничног округа.¹⁹ За Селевкију не постоје подаци који би потврдили да је на првом ступњу административно-територијалног развоја била турма неке од малоазијских тема. Међутим, њена сличност са Кападокијом, Харсијаноном и Колонејом у погледу времена настанка, као и њихова територијална повезаност (речне клисура се међусобно граниче чинећи јединствени погранични систем који креће на југу од Селевкије у смеру ка североистоку, линијом Селевкија – Кападокија – Харсијанон – Колонеја),²⁰ наводе на претпоставку да је и у случају Селевкије вероватно био примењен идентичан образац о троступном развоју округа (*турма – клисура – тема*).

Друга генерација клисура (Месопотамија,²¹ Севастеја,²² Леонтокома,²³ Ликанд²⁴ и Лариса²⁵) настаје у доба владавине цара Лава VI (886-912) или нешто пре тога. Познато је да је Лариса првобитно била турма теме Севастеје. Поменути цар је на челу ове области поставио клисурарха

¹⁸ Селевкија је постала тема између 927-934. године, *Les listes de préséance*, 350. Сачуван је печат Никите Ксира, спатарокандидата и турмарха Селевкије (X/XI век), *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art V*, edd. E. McGreer, J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington 2005, 17. Узевши у обзир доба у које се печат датира (то је време када је Селевкији већ у рангу теме), вероватно је реч о једном од турмарха у теми Селевкија, не и турмарху турме Селевкије унутар неке друге теме.

¹⁹ О значају Селевкије у борби са Арабљанима, сведоче и подаци из Списа о темама, *De Thematibus*, 77.

²⁰ Уп. карте у: *De Thematibus* (на крају књиге); *Les listes de préséance* (такође на крају студије). Cf. J. Haldon, *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, 2005, 70-72.

²¹ Месопотамија је поменута као клисура у Спису о темама, *De Thematibus*, 73. Трансформисана је у тему између 899-901. године, *Les listes de préséance*, 349; *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 315 (Т. Λουγγής). О еволуцији административног оквира ове области могао би да посведочи и печат Мусиликија, царског спатарокандидата и турмарха Месопотамије из IX или X века, *Byzantine Seals at Dumbarton Oaks IV*, 141. Треба, ипак, задржати извесну дозу обазривости када је реч о помену топонима. Наиме, истицање географских одредница на печатима могло је бити двојако. У питању су биле области којима је непосредно управљао власник печата, али су то такође могли бити и топоними којима је означавана припадност административном апарату више провинцијске јединице. Према томе, печат турмарха је могао бити власништво официра који је управљао турмом Месопотамијом унутар неке теме, али је такође могао бити у питању и један од турмарха теме Месопотамије.

²² Клисурарх Севастеје се помиње у Спису о церемонијама, *De Ceremoniis*, 697. У ранг теме Севастеја је уздигнута између 908-911. године, *Les listes de préséance*, 349.

²³ Клисурарх Леонтокома поменут је у Спису о церемонијама, *De Ceremoniis*, 697. Тема је успостављена између 908-910/911, *Les listes de préséance*, 350; *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, 338 (Α. Σαββίδης).

²⁴ Клисура и клисурарх Ликанда се помињу у: DAI, 240; *De Ceremoniis*, 697. Округ је уздигнут у ранг теме између 908-916. године, *Les listes de préséance*, 350; Арабљански песник Мутанби (X век) помиње патрикија (стратега) Цаманда и Ликанда, A.A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes II-2*, Bruxelles, 1950, 332. Цаманд се помиње и као клисура, опет у контексту заједно са Ликандом, DAI, 240. Сачуван је печат Манојла, једног од турмарха Ликанда, из времена када је Ликанд већ био у рангу теме (XI век), *Byzantine Seals at Dumbarton Oaks IV*, 133-134.

²⁵ Клисура Лариса се помиње у: DAI, 238, 240. Стратег овог округа наведен је у Ескоријалском тактикону, *Les listes de préséance*, 267. Сачуван је печат Теоктиста, царског спатариха и турмарха Ларисе (IX век ?), *Byzantine Seals at Dumbarton Oaks IV*, 130.

Васакија, али је он убрзо због издаје смењен. Лариса је након тога враћена у ранији административни ранг као турма Севастеје.²⁶ У Ескоријалском тактикону помиње се стратег Ларисе,²⁷ али због одсуства других података није могуће утврдити да ли је Лариса од турме непосредно уздигнута у ранг теме, или је поново била у рангу клисура па тек онда тема. О настанку клисура Севастеје, Месопотамије, Ликанда и Леонтокома не зна се пуно. Реч је о територијама које се налазе нешто источније у односу на првобитни систем клисура, правцем југозапад-североисток: Селевкија (спада у прву генерацију клисура, али у време цара Лава VI још увек није уздигнута у ранг теме) – Ликанд – Лариса – Севастеја – Леонтокоми – Месопотамија.²⁸ Трећу генерацију чине Романупољ,²⁹ Ханзит,³⁰ Сотирупољ,³¹ Тарон³² и Авара³³. Изворни подаци су нешто детаљнији једино у случају Аваре. Познато је да је овај округ некада био турма Севастеје, након чега је у доба цара Романа I Лакапина (920-944) постао клисура.³⁴ У наредном ступњу војно-административне трансформације ова област је била уздигнута у ранг теме, са стратегом на челу.³⁵ Хронолошки оквир оснивања клисура Романупољ, Ханзит, Сотирупољ и Тарон, поклапа се са временом настанка клисура Авара – у питању је средина X столећа. Ови окрузи су се налазили на најистуренијим источним деловима Царства. Једно од њихових основних обележја јесте мањи територијални опсег у односу на старије клисура.³⁶

²⁶ DAI, 238, 240.

²⁷ *Les listes de préséance*, 267.

²⁸ В. нап. 20.

²⁹ Клисура Романупољ споменута је у: DAI, 238. Помен стратега налази се у Ескоријалском тактикону, *Les listes de préséance*, 267.

³⁰ Клисура Ханзит се помиње у: DAI, 238. Тема Ханзит у: *Three Byzantine Military Treatises*, 230; *Le traite sur la guerilla*, 125.

³¹ Сачуван је печат клисурарха Сотирупољ, *Byzantine Lead Seals II*, ed. G. Zacos – J. Nesbitt, 421. Стратег се помиње у Ескоријалском тактикону, *Les listes de préséance*, 269.

³² Сачуван је печат Еуфимија, турмарха и клисурарха Тарона који се датује у X-XI век, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art IV*, 170. Тарон је био у рангу теме са стратегом на челу у време састављања Ескоријалског тактикона, *Les listes de préséance*, 265.

³³ Клисура Авара се помиње у: DAI, 240. Постаје тема после 951-952. године, *Les listes de préséance*, 360. Помен стратега постоји у Ескоријалском тактикону, *Les listes de préséance*, 267.

³⁴ DAI, 240.

³⁵ *Les listes de préséance*, 360.

³⁶ Клисура треће генерације бивају уздигнуте у ранг тема у време које претходи састављању Ескоријалског тактикона. Детаљније о војно-административним променама у X веку: N. Okinomidès, *L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe – XIe siècles et le taktion de l'Escorial*, Actes de XIV Congrès International des Etudes Byzantines I, Bucarest 1974, 285-302 (= N. Oikonomidès, *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XIes.)*, Variorum Reprints, London 1976.); Ј. Максимовић, *Традиција и иновација у византијској територијалној организацији државе и цркве (IX – X век)*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд-Крушевац 2000, 9-22

Клисура прве генерације (Кападокија, Харсијанон, Колонеја, вероватно и Селевкија) биле су организоване по устаљеном обрасцу, који је подразумевао примену тростепеног метода (*турма – клисура – тема*) приликом трансформисања округа. Када је реч о клисурама друге и треће генерације, једино се за Авару, и у извесној мери за Ларису, са сигурношћу може говорити о примени реченог метода.

Издавање пограничних турми из ромејских тема, и њихово уздизање у виши административни ранг (клисура), били су у вези са новом политиком коју је Цариград спроводио на истоку. Чести погранични сукоби истакли су потребу за брзим деловањем војних старешина и њихових јединица на терену. Неопходан услов за тако нешто био је и виши степен самосталности у одлучивању и спровођењу акција. Клисурарсима је, иначе, на хијерархијској лествици ромејских војних функционера припадао нижи ранг од стратега, али су се налазили испред турмарха и осталих нижих тематских функционера. Важно је истаћи да је клисурархе у нову дужност уводио цар.³⁷ Овај податак завређује посебну пажњу јер је та церемонија на двору била резервисана за стратега и друге високе војне функционере, али не и за турмархе и комесе бандона. Тиме је још једном истакнута разлика у положају између клисурарха и нижих тематских функционера. Речени закључак односи се самим тим и на специфичан положај клисура у провинцијској војној управи. Нови окрузи нису били у рангу тема, али су имали висок степен самосталности у тематском систему, што је свакако било у вези са њиховим значајем у „источној политици“ Цариграда.

Издавањем пограничних турми и претварањем у самосталне јединице – клисура слабљен је, међутим, регрутни потенцијал њихових матичних тема. Цариград је због тога приступио прегруписавању нижих војно-територијалних јединица. Константин Порфирогенит пише о премештању извесних бандона или топотирисија из једне теме у другу, при чему су ови спајани и од њих формиране турме. У време цара Лава VI, наводи Порфирогенит, из теме Вукеларије у тему Кападокију, премештени су бандони Варета, Валвадона, Аспона и Акаркус, док су из теме Анатолика у тему Кападокију пребачени бандони Евдокиас, Агиос Агапитос и Афразиа. Од тих седам бандона створена је турма Комата у оквиру теме Кападокије.³⁸ Сличне је садржине и следећи пасус у спису DAI, где се наводи да су у доба истог цара из теме Вукеларије у тему Харсијанон пресељени бандони или топотирисије Мириокефалон, Тимиос Ставрос и Веринупол, док су из теме Арменијака у тему Харсијанон премештени бандони Комодромос и Тавиа. Од њих је формирана харсијанонска турма Саниана.³⁹

(= Љ. Максимовић, *Огледи о политичкој моћи у Византији. Чиниоци и ослонци*, СКЗ, Београд 2013); idem, *Το Τακτικόν του Εσκωριάλ και οι αλλαγές της επαρχιακής διοίκησης στο Βυζάντιο*, BYZANTIO – ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, Μνήμη Νίκου Οικονομίδη, Αθήνα 2003, 361-367; Kršmanović, *The Byzantine Province in Change*; eadem, *Beobachtungen zum Taktikon Escorialense*, BZ 103/2 (2010), 605–636.

³⁷ *Les listes de préséance* 231.

³⁸ DAI, 236.

³⁹ DAI, 236.

Турме су могле бити премештане у целости, како то показују следећи случајеви⁴⁰: Из Кападокије је у Харсијанон премештена турма Каси. Такође и бандон Ниса са Цезарејом. Прегруписавање је спроведено у доба цара Лава VI.⁴¹ У тему Месопотамију су пребачене турма Камаха, која је до тада била у Колонеји, и турма Келзини, претходно део Халдије.⁴²

Реч је, дакле, о прегруписавању војних снага из тема Арменијака, Анатолика и Вукеларије у теме Кападокију и Харсијанон, такође и из Кападокије у Харсијанон. Намеће се мисао да је груписање нижих јединица у теме Кападокију и, посебно, Харсијанон, било условљено претходним слабљењем војног потенцијала две теме издвајањем турми које су уздигнуте у ранг самосталних нижих јединица – клисура. Све се то дешава у доба цара Лава VI, што води закључку да су неке од клисура тзв. друге генерације претходно вероватно биле турме Кападокије и Харсијанона. То би такође могао бити и доказ за претпоставку о примени троступног начела (*турма – клисура – тема*) у процесу трансформације и оних округа, за које не постоје непосредна изворна сведочанства.

Јачање регрутног потенцијала теме Месопотамије, прегруписавањем јединица из Колонеје и Халдије, могло је бити изазвано издвајањем турми које су трансформисане у клисуру тзв. треће генерације. Константин Порфириогенит пише да су Романупољ и Ханзит били део Месопотамије. Узевши у обзир да је Авара била турма Севастеје а Сотирупољ превише удаљен од Месопотамије, једино се још за Тарон може претпоставити да је, пре уздизања у ранг клисуре, био део ове теме.

Закључак који следи односи се на двоструку улогу турми у трансформисању провинцијског апарата и стварању посебног војног система на источној граници Царства. С једне стране, пограничне турме у најистуренијим темама на истоку издвајане су из матичних јединица и уздизане у виши војно-административни статус, који је подразумевао и већи степен самосталности њихових нових старешина у војној управи, што је било у вези са новом политиком Цариграда према Арабљанима. Турме о којима је реч трансформисане су у клисуру, што се може сматрати средњом фазом у тростепеном процесу трансформисања округа.

Са друге стране, издвајањем речених турми слабљен је регрутни потенцијал њихових матичних тема, што је било повод за прегруписавање нижих јединица. С тим у вези делови појединих турми (бандони/топотирисије) или турме у целости премештани су из тема које су се налазиле дубље у унутрашњости у оне које су биле ближе источној граници, са циљем да се успостави нарушена равнотежа.

⁴⁰ Случај турми Ефеса и Адрамитиона и њихово премештање из теме Тракесијанаца у тему Самос (*De Thematibus*, 81-82) разликује се од осталих због чињенице да је реч о областима које су биле поприлично удаљене од источне границе, такође и због тога што управа у њима прелази из руку стратега једне копнене, у руке стратега, друге – доминатно поморске теме.

⁴¹ DAI, 236.

⁴² DAI, 238.

Miloš Cvetković
THE ROLE OF TOURMAS IN MAKING THE BORDERING MILITARY
ADMINISTRATIVE SYSTEM IN THE EAST OF THE BYZANTINE EMPIRE
IN THE 9TH AND 10TH CENTURY

The offensive policy, which the Byzantine Empire began implementing against the Arabs in the east, in the 9th and 10th century, was proximately caused by the transformation of supreme military command and reform of the provincial military administrative system. Among other things, the reforms included shifting the focus of the Byzantine military forces to the eastern border. Such development led to a distinction between inner and bordering districts in the Byzantine military-territorial organization. All thematic and tagmatic military units in the east were put under a unique supreme command of the *Domestikos ton Scholon*, which was in charge of performing offensive operations, whereas the defence of the Empire's eastern borders was transferred to the newly formed system of bordering *kleisouras*.

As early as the 9th century, an aggressive military policy resulted in the empire's territorial expansion and pushed bordering military systems further to the east, creating a network of *kleisouras*, whereby the old *kleisouras* lost their bordering district properties and were promoted to the rank of *themas*. The formation of *themas* in the territory of the former *kleisouras* was followed by the establishment of a network of lower rank units within *themas* – *tourmas* and *bandons*. The empire's territorial expansion resulted in repetition of the same process in the following century as well. Accordingly, it is possible to chronologically define three generations of *kleisouras* in the east of the empire.

The first system of bordering military districts was formed at the beginning of the 9th century. The second during the rule of the emperor Leo VI and the third generation of *kleisouras* was constructed in the mid-10th century. In the organization of the bordering military-administrative system, a method that involved three stages in the process of district transformation was applied: *tourma* – *kleisoura* – *thema*.

It is possible to define a dual role of *tourmas* in the formation of the bordering military-administrative system in the east of the Empire in 9th and 10th century. On the one hand, the bordering *tourmas* in the easternmost *themas* were singled out from their parent units and exalted to a higher military administrative status (*kleisoura*), which, in the military administration, gave a higher degree of independence to their governors (*kleisourarches*).

On the other hand, the separation of the bordering *tourmas* weakened the recruiting potential of the parent *themas*, ultimately leading to the lower units regrouping. In this regard, parts of certain *tourmas* (*bandons*) or entire *tourmas* were moved from the *themas* that were located deeper in the interior to those that were closer to the eastern border, in order to reestablish the balance.

